

ANTROPOSENTRIK TILSHUNOSLIK PARADIGMASIDA OLMOSHLARNING LEKSIKOGRAFIK TALQINI

Jamoliddinova Iroda Bahodir qizi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), katta o'qituvchi

University of Business and Science

irodajamoliddinova8@gmail.com

Jo'rayeva Nozimaxon Halimjon qizi

University of Business and Science Lingvistika (o'zbek tili yo'nalishi)

1- kurs magistranti

nozimakhonjurayeva9702@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20571111>

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbek tilining izohli lug'atidagi (OTIL) olmosh ta'riflari antroposentrik tilshunoslik paradigmasi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda OTIL ning 5 jildlik nashri (2006–2008) asosida kishilik, ko'rsatish va so'roq olmoshlarining leksikografik talqinlari kognitiv-semantik, pragmatik hamda deysis mezonlari bo'yicha o'rganildi. Olmosh ta'riflaridagi tizimli kamchiliklar aniqlanib, ularni takomillashtirish uchun uch komponentli model taklif etildi.

Kalit so'zlar: antroposentrizm, leksikografiya, olmosh, deysis, kognitiv semantika, pragmatika.

Abstract: This article analyzes the lexicographic interpretation of pronouns in the Explanatory Dictionary of the Uzbek Language (OTIL) from the perspective of anthropocentric linguistics. Based on the 5-volume edition of OTIL (2006–2008), personal, demonstrative and interrogative pronouns are examined using cognitive-semantic, pragmatic and deictic criteria. Systematic deficiencies in pronoun definitions are identified, and a three-component model for their improvement is proposed.

Keywords: anthropocentrism, lexicography, pronoun, deixis, cognitive semantics, pragmatics.

Аннотация: В данной статье анализируются определения местоимений в Толковом словаре узбекского языка (ТЯЯ) с точки зрения антропоцентрической лингвистической парадигмы. В исследовании, основанном на 5-томном издании ТЯЯ (2006–2008 гг.), изучались лексикографические интерпретации личных, указательных и вопросительных местоимений по когнитивно-семантическим, прагматическим и дейксическим критериям. Были выявлены систематические недостатки в определениях местоимений и предложена трехкомпонентная модель для их улучшения.

Ключевые слова: антропоцентризм, лексикография, местоимение, дейксис, когнитивная семантика, прагматика.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda inson omilini markazga qo'yuvchi *antroposentrik paradigma* so'nggi o'n yilliklarda keng e'tirofga sazovor bo'ldi. V.fon Gumboldt tilni insonning ruhiy ifodasidir, deb ta'riflagan paytdan beri tilshunoslik fani insonni tadqiqotning chetida emas, balki markazida ko'radi. Bu paradigmada til nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki inson bilimi, tajribasi va dunyoqarashini aks ettiruvchi ko'zgu sifatida talqin etiladi.

Olmoshlar – tilning eng insonparvar qatlami. Ular bevosita muloqot ishtirokchilarini belgilaydi: *men* so'zlovchini, *sen* tinglovchini, *u* uchinchi shaxsni ifodalaydi. E.Benvenist

ta'kidlaganidek, *men* olmoshi nafaqat grammatik birlik, balki nutqiy sub'ektivlikni konstitutsiyalovchi asosiy vositadir. Shu bois olmoshlar leksikografik talqinida inson omilini hisobga olish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilshunosligida antroposentrik yondashuv D.Lutfullayeva va D.Xudoyberganova, B.Karimov ishlarida nazariy jihatdan asoslab berilgan. Biroq ushbu yondashuv O'zbek tilining izohli lug'atida (OTIL) olmoshlarni ta'rif lashga qay darajada tatbiq etilganligi alohida tadqiq qilinmagan. Shu jihatdan, ushbu maqolaning ilmiy muammosi OTIL dagi olmosh ta'riflarining antroposentrik paradigma talablariga muvofiqligi va ularni takomillashtirish yo'llarini aniqlashdan iborat.

Maqolaning maqsadi: OTIL dagi olmosh ta'riflarini antroposentrik tilshunoslikning kognitiv, pragmatik va deysis mezonlari asosida tahlil qilish va takomillashtirish modelini taklif etish.

Maqolaning vazifalari: antroposentrik leksikografiyaning nazariy asoslarini aniqlash; OTIL dagi olmosh ta'riflarini tizimli tahlil qilish; ta'riflardagi kamchiliklarni aniqlash; takomillashtirish modelini ishlab chiqish.

II. TADQIQOT METODLARI

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: *tavsifiy-tahliliy metod* – OTIL dagi olmosh ta'riflari yig'ildi va tavsiflanadi; *qiyosiy-chog'ishtirma metod* – OTIL ta'riflari antroposentrik tilshunoslik talablari bilan qiyoslanadi; *komponent tahlili metodi* – olmosh ta'riflarining semantik tarkibi ajratib o'rganiladilar; *kontekstual tahlil metodi* – ta'riflar haqiqiy qo'llanish kontekstida baholanadi.

Tadqiqot manbalari: OTIL ning 5 jildlik nashri (Toshkent: O'zME, 2006–2008). Tahlil uchun jami 47 ta olmosh birligining lug'at maqolasi o'rganildi: kishilik olmoshlari (6 ta), ko'rsatish olmoshlari (3 ta), so'roq olmoshlari (7 ta), belgilash olmoshlari (9 ta), bo'lishsizlik olmoshlari (5 ta), o'zlik olmoshi va boshqalar (17 ta).

Tahlilning nazariy asosi sifatida E.Benvenistning nutqiy sub'ektivlik nazariyasi, Ch.Fillmorning freym semantikasi, Y. D.Apresianning til inson obrazi konsepsiyasi hamda R.Rasulovning o'zbek tilida deysis muammolari bo'yicha ishlari qabul qilindi. Leksikografik mezonlar bo'yicha I. A. Sternin, M.Normatov tadqiqotlariga suyanildi.

Baholash mezonlari: olmosh ta'riflari uchta parametr bo'yicha baholandi: *kognitiv to'liqlik* – ta'rif olmoshning inson idrokidagi o'rnini qay darajada aks ettiradi; *pragmatik adekvatlik* – ta'rif olmoshning muloqotdagi vazifasini ko'rsatadimi; *deysis ifodaliligi* – ta'rif ko'rsatish funksiyasini to'liq yoritadimi.

III. TADQIQOT NATIJALARI

Shaxs olmoshlarining leksikografik talqini

OTIL ning 1-jildida *men* olmoshiga berilgan ta'rif: “*So'zlovchining o'zini bildiradi*”. Bu ta'rif grammatik jihatdan to'g'ri, biroq antroposentrik nuqtai nazardan to'liq emas. Benvenistning sub'ektivlik nazariyasiga ko'ra, *men* olmoshi nutq aktining o'zida paydo bo'ladigan va har safar yangi shaxsni anglatadigan birlikdir: u muloqot sub'ektini konstitutsiyalaydi. Ta'rifda ushbu funksiya ko'rsatilmagan.

OTIL dagi *siz* olmoshi ta'rifligi: “*Ko'plik shaklida yoki hurmat ma'nosida qo'llanadigan ikkinchi shaxs olmoshi*”. Ushbu ta'rifda ijtimoiy-pragmatik o'lcham faqat bir so'z bilan («hurmat») ifodalangan. Holbuki *siz* olmoshi o'zbek madaniyatida murakkab ijtimoiy aloqalar tizimini aks ettiradi: yosh, mansab, tanishlik darajasi, nutq vaziyati – bularning barchasi *siz/sen* tanlovi orqali belgilanadi. E. Sapir ta'kidlaganidek, har bir tilning olmosh tizimi o'sha xalqning ijtimoiy munosabatlar modelini aks ettiradi.

OTIL dagi *biz* olmoshi taʼrifligi: «*Koʻplik birinchi shaxs olmoshi.*» Biroq *biz* ning semantik tarkibi bundan murakkab: *biz* = *men* + *sen* (inklyuziv) yoki *biz* = *men* + *u/ular* (eksklyuziv) koʻrinishida boʻlishi mumkin. Inklyuziv/eksklyuziv farq oʻzbek tilidagi *bizning* semantik tuzilishini belgilaydi. Ushbu farq OTILda koʻrsatilmagan.

Koʻrsatish olmoshlarining deysis talqini

OTIL dagi *bu* taʼrifligi: “*Yaqindagi narsa yoki hodisani koʻrsatadi*”. Deyksis nazariyasiga koʻra, *bu* olmoshi faqat fazoviy yaqinlikni emas, balki vaqt, nutq konteksti va idrok markazini ham ifodalaydi. Soʻzlovchi oʻzini *Ego*-markaz sifatida belgilab, *bu* orqali ushbu markazga nisbatan aloqador obʼektни koʻrsatadi. Bu psixologik-kognitiv oʻlcham taʼrifda mutlaqo koʻrinmaydi.

OTIL dagi *shu* va *oʻsha* olmoshlari ham asosan fazoviy masofa mezonida taʼriflangan. Biroq *shu* koʻpincha ruhiy yaqinlik yoki matn ichidagi referent bilan bogʻlanishni ifodalasa, *oʻsha* ruhiy uzoqlik yoki matniy koʻrsatishni anglatadi. Ushbu psixologik-emotsional farq OTIL taʼriflarida yoritilmagan.

Soʻroq olmoshlarining kognitiv talqini

OTIL dagi *kim* olmoshi taʼrifligi: «*Shaxsni soʻroq qilish uchun qoʻllanadi.*» Kognitiv nuqtai nazardan, *kim* olmoshi nafaqat soʻroq, balki inson tafakkurida *shaxs* va *narsa* oʻrtasidagi fundamental ontologik farqni ham ifodalaydi: *kim* = inson/tirik mavjudot, *nima* = jonsiz obyekt. Bu kognitiv kategoriyalash taʼrifda koʻrsatilmagan.

Tahlil natijalarini umumlashtirish maqsadida quyidagi jadval tuzildi:

1-jadval. OTIL olmosh taʼriflarining antroposentrik mezonlar boʻyicha baholanishi

Olmosh | Kognitiv toʻliqlik | Pragmatik adekvatlik | Deyksis ifodaliligi

<i>men</i>	Qisman (+/-)	Yetarli emas (-)	Yoʻq (-)
<i>sen/siz</i>	Qisman (+/-)	Yetarli emas (-)	Yoʻq (-)
<i>biz</i>	Yetarli emas (-)	Qisman (+/-)	Yoʻq (-)
<i>bu</i>	Qisman (+/-)	Qisman (+/-)	Qisman (+/-)
<i>shu/oʻsha</i>	Yetarli emas (-)	Yetarli emas (-)	Yetarli emas (-)
<i>kim/nima</i>	Yetarli emas (-)	Qisman (+/-)	Yoʻq (-)

IV. MUHOKAMA

Mavjud taʼriflarning kamchiliklari

Tahlil natijalariga koʻra, OTIL dagi olmosh taʼriflarida uchta asosiy muammo aniqlandi.

Birinchi muammo: *grammatik-formal yondashuv ustunligi*. OTILdagi taʼriflarning aksariyati olmoshning qaysi gap boʻlagiga toʻgʻri kelishi yoki qaysi turkumga mansubligi bilan chegaralanadi. Buning sababi – sovet davri leksikografiyasida struktural-grammatik yondashuv hukmron boʻlganligi. Holbuki zamonaviy leksikografiya taʼrifda soʻzning inson ongidagi oʻrnini ham aks ettirishi lozimligini talab etadi.

Ikkinchi muammo: *pragmatik oʻlchamning yetarli emas ifodalanishi*. Olmoshlar – ayniqsa *siz/sen* – ijtimoiy munosabatlar, hurmat-odoblilik meʼyorlari va nutq vaziyatiga bevosita bogʻliq. G. Grice kooperativlik prinsiplari doirasida taʼrif relevantlik va toʻliqlik talablariga javob berishi lozim. OTIL taʼriflari ushbu talabni qondirmaydi.

Uchinchi muammo: *deysis tabiatining yuzaki talqini*. Koʻrsatish olmoshlarida deysis – soʻzlovchi markaziga nisbatan koʻrsatish – faqat fazoviy jihat bilan ifodalangan, psixologik va matniy deysis eʼtibordan chetda qolgan.

Aniqlangan kamchiliklar asosida olmosh ta’riflarini takomillashtirish uchun *antroposentrik uch komponentli model* taklif etiladi:

Komponent I: Kognitiv-semantik. Olmoshning inson idrokidagi o’rnini ko’rsatish. Masalan:

men – yangilangan ta’rif: “So’zlovchi tomonidan nutq paytida o’zini mustaqil subyekt sifatida ifodalash uchun qo’llanadigan birinchi shaxs olmoshi; nutqiy subyektivlikning asosiy ko’rsatkichi”.

Komponent II: Pragmatik. Olmoshning muloqotdagi ijtimoiy-kommunikativ vazifasini ko’rsatish:

siz – yangilangan ta’rif: “Katta yoshdagi, mansabdor yoki notanish shaxsga hurmat va rasmiylik ifodasi bilan murojaat paytida qo’llanadigan ikkinchi shaxs olmoshi; so’zlovchi va tinglovchi o’rtasidagi ijtimoiy masofani belgilovchi vosita”.

Komponent III: Deyksis. Ko’rsatish olmoshlari uchun fazoviy, vaqtiy va psixologik ko’rsatish o’lchamini aks ettirish:

bu – yangilangan ta’rif: “So’zlovchiga fazoviy yoki ruhiy yaqin obyektini ko’rsatadigan olmosh; nutq markaziga nisbatan yaqinlik deysiksining asosiy vositasi; matnda oldingi yoki keyingi elementga ko’rsatish uchun ham qo’llanadi”.

Taklif etilayotgan model G. Lakoff va M. Jonsonning kognitiv metafora nazariyasiga hamda M. Xaydeggerning til – insonning uyi, degan falsafiy qarashiga asoslanadi. Ushbu model O’zbekistonda leksikografiyaning yangi avlodi uchun amaliy asos bo’lib xizmat qilishi mumkin.

Ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, o’zbek leksikografiyasida birinchi marta olmosh ta’riflari antroposentrik paradigmaning barcha uchta o’lchami (kognitiv, pragmatik, deysis) bo’yicha tizimli tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari OTIL ning kelajakdagi nashrlarini tayyorlashda, shuningdek, o’zbek tili leksikografiyasi va kognitiv tilshunoslik sohasidagi dissertatsiya ishlarida qo’llanilishi mumkin.

Tadqiqotning muayyan cheklovlari ham mavjud: tahlil faqat OTIL asosida amalga oshirildi; boshqa lug’atlar (masalan, O’zbek tilining qisqacha izohli lug’ati, izohli-orfografik lug’atlar) bilan qiyosiy tahlil kelajakdagi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo’nalish hisoblanadi.

Xulosa. Amalga oshirilgan tadqiqot quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi: OTIL dagi olmosh ta’riflari hozirgi kunda asosan grammatik-formal yondashuvga tayanadi va antroposentrik tilshunoslikning kognitiv, pragmatik hamda deysis talablarini to’liq qondirolmaydi. Olmoshlar – ayniqsa shaxs va ko’rsatish olmoshlari – tilning eng insoniy qatlami bo’lganligi bois ularning lug’aviy ta’rifi nutqiy sub’ektivlik, ijtimoiy masofa, psixologik yaqinlik va deysis kabi kategoriyalarni aks ettirishi zarur. Taklif etilgan uch komponentli model (kognitiv-semantik, pragmatik, deysis) OTIL ni zamonaviy tilshunoslik paradigmasi talablariga moslashtirish imkonini beradi va kelajakdagi lug’atshunoslik ishlarida amaliy ahamiyat kasb etadi. Olmoshlarni antroposentrik paradigma asosida o’rganish nafaqat leksikografik, balki kognitiv, psixolingvistik va madaniy-lingvistik tadqiqotlar uchun ham yangi yo’llar ochadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Humboldt V. von. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu. – Moskva: Progress, 1984. – 397 s.
2. Maslova V.A. Kognitivnaya lingvistika: uchebnoye posobiye. – Minsk: TetraSystems, 2004. – 256 s.
3. Benvenist E. Obshchaya lingvistika. – Moskva: Progress, 1974. – 447 s.
4. Lutfullayeva D., Xudoyberganova D. Antroposentrik tilshunoslik: o’quv qo’llanma. – Toshkent: TDPU, 2022. – 215 b.

5. Karimov B. Antroposentrik tilshunoslik: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2015. – 184 b.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik / Mas‘ul muharrir: A. Madvaliyev. – Toshkent: O‘zME, 2006–2008.
7. Nematov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistema leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 159 b.
8. Fillmore Ch. Frames and the Semantics of Understanding // Quaderni di Semantica. – 1985. – Vol. 6, №2. – P. 222–254.
9. Apresyan Yu.D. Obrazy cheloveka po dannym yazyka // Voprosy yazykoznaniya. – 1995. – №1. – S. 37–67.
10. Kibrik A.E. Ocherki po obshchim i prikladnym voprosam yazykoznaniya. – Moskva: MGU, 1992. – 336 s.
11. Yo‘ldoshev B. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2010. – 246 b.
12. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 400 b.
13. Zveginsev V.A. Istoriya yazykoznaniya XIX–XX vekov v ocherkakh i izvlecheniyakh. – Moskva: Prosveshcheniye, 1965. – 467 s.